

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1964

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagets färgbild visar det halländska julbordet, som traditionellt står dukat under helgen i Oktorpsgårdens ryggåstuga på Skansen. Se Kerstin Sjöqvists uppsats Kulturbistorisk jul på Skansen i denna årsbok.

Das Umschlagbild zeigt eine rekonstruierte alte Weihnachtstafel aus der Provinz Halland in Südwestschweden. Zu jedem Weihnachtsfest wird diese Tafel in dem Rauchstubenhaus des halländischen Oktorpshofes, welcher im Jahre 1896 im Freilichtmuseum Skansen wiedererrichtet wurde, gedeckt. Siehe den Aufsatz Kulturgeschichtliches Weihnachtsfest auf Skansen von Kerstin Sjöqvist in diesem Jahrbuch.

Tryckt hos Boktryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1964
Klichéerna från Grohmann & Eichelberg AB, Stockholm

DET KAROLINSKA ÄS

av Åke Nisbeth

Av herrgårdarna inom Julita socken har Julita gård, på platsen för det medeltida cistercienserklostret, helt naturligt kommit att ägnas den största uppmärksamheten, icke minst sedan löjtnanten A. Bäckström genom testamente av år 1929 överlätit gården på Nordiska museet. Emellertid erbjuder även de andra av socknens herrgårdar — främst då Gimmersta, Fogelsta och Äs — mycket av intresse från konst- och kulturhistoriska synpunkter.

Äs och Fogelsta bildade intill år 1677 tillsammans med Julita gård ett godscomplex. Efter presidenten friherre Mathias Palbitzki's död detta år skiftades godset mellan hans tre barn på så sätt att sonen Alexander erhöll Julita, dottern Charlotta Regina Fogelsta och dottern Christina Beatrix Äs. Den sistnämnda gifte sig i början av 1680-talet, sannolikt år 1682, med dåvarande kaptenen, sedermera generallöjtnanten friherre Nils (Niclas) Alexander von Ungern Sternberg, vilken lät bygga säteri på platsen för den gamla bondbyn i Äs. I ett brev till landshövdingen i Nyköping den 13 mars 1683 gav Carl XI befallning att man skulle låta von Ungern Sternberg "fullborda Byggnaden till sätherij som han . . . i Juletta sochn och Oppunda Häradh påbegynt" och framgent lämna honom "säterijs frijheeten på 3 hem:n, som han bygger på". Byggnadsarbetena drog emellertid ut på tiden; ännu 1685 var de således icke helt slutförda. Fullt färdig var den nya anläggningen först omkring 1690.

Till en början några ord om byggherren och hans maka. Liksom sin svärfader Mathias Palbitzki var Nils von Ungern Sternberg av utländsk adel. Hans fader, friherre Wolmar von Ungern Sternberg, död som ståthållare på slottet i Riga, hade tillsammans med

tvenne sina fränder år 1653 förlänats svensk friherrevärdighet och introducerats på Riddarhuset år 1660. Nils von Ungern Sternberg föddes 1654 och trädde i svensk tjänst redan vid 14 års ålder. Han skriver själv sålunda om sina befordringar: "Anno 1668 d. 10 Juni kom iag under Kongl. May:ts Guardie för een Piquenear[e], och dervidh till d. 9 Maji anno 1670 continuerade. Anno 1672 kom iag vid H. Kongl. May:ts Drabanter och dervid förblef till d. 10 Octobris, då iag till Fendrichs Charge under Hr Öfversten Grubbenhjelm's Regemente och Capten Gaggés Compagnie avangerade. Derjempte hvart iag ock af H. Kongl. May:tt för hofjunkar antagen d. 1 Nowembris samma åhr, hwarwid iag underdånigst uppwaktade till A:o 1675 d. 1 Octobris då H. Kongl. May:tt mig med Leutnants tjenst under bem:te Dess Lijf Guardij benådat, och imedlertijd mädan iag för Lieutenant tiente, hade den nåden uthi hela dåwarande krigstijden, samt i alla Battallir samt andra förefallande occationer Högstbemålte H. Kongl. May:tt effterföllia. Hwarefter iag till Anno 1677 in Julio continuerade, och 3 dagar effter Landscrona Batallie, som var den 17 Julij, effter H. Kongl. May:ts Allernådigste behag till Capeteins Charge vid bem:te Kongl. Guardie avangerade och derjemte A:o 1686 allernådigst för Högstbem:te H. Kongl. May:ts Cammarherre antagen, hwilka begge tienster iag underdånigst förträdde allt in till A:o 1691 d. 5 Decembris då iag med Öfverst Lieut:nts tjenst wid ett Regemente Westgiöthe infanterie under Hr öfversten Hamiltons commando i Elfsborgs lähn benådades. A:o 1692 d. 12 Januarij samt H. Kongl. May:tt behagligat mig från bem:te Westgiöthe Regemente och till Östgiöthe Infanterie under Hr öfversten Gustaf Ulfsparrés Regemente transportera . . ." År 1702 den 14 oktober blev han överste och chef för Östgöta infanteriregemente. Fyra år senare tog han avsked som generalmajor och förlänades slutligen generallöjtnants titel. Han dog på Äs våren 1721 och begrovs i maj samma år i den khevenhüllerska graven i Österåkers kyrka. Hans maka Christina Beatrix Palbitzki var född 1661, sannolikt på Alvastra i Östergötland, dotter till presidenten m. m. friherre Mathias Palbitzki och Anna Regina Khevenhüller. Hon dog i Stockholm i slutet av juli eller någon av de första dagarna i augusti 1695. I Storkyrkans räkenskaper har annoterats

Generallöjtnanten friherre Nils Alexander von Ungern Sternberg (1654—1721), herre till Äs i Södermanland. Läns museet, Nyköping. Foto Svenska Porträttarkivet.

själaringning efter henne den 4 augusti detta år, i Jakobs räkenskaper den 3 augusti, i Riddarholmskyrkans den 4 augusti. Hennes kista synes ha förts hem till Äs (bårkläde lånades av Jakobs kyrka, när kistan fördes "till sjön") och därefter åter till Stock-

holm. Begravningen ägde nämligen rum i Riddarholmskyrkan den 19 juli 1697 och förrättades av kyrkoherden i Tyska församlingen, magister Aegidius Strauch. Än en gång fraktades kistan tillbaka till Södermanland för att slutligen nedsättas i den khevenhüllerska graven i Österåkers kyrka.

Av de byggnader, som generallöjtnanten von Ungern Sternberg uppförde vid Äs, finns numera intet bevarat. Möjligen kan delar av den nuvarande huvudbyggnadens källarvåning härröra från denna period. Några avbildningar, kartor el. dyl. som ger klart besked om husens antal, utseende och placering har såvitt bekant icke heller bevarats. Att den äldsta herrgården legat på samma plats som den nuvarande är emellertid i varje fall klart, likaså att byggnadsmaterialet huvudsakligen varit trä. Säkerligen har anläggningen uppförts i enlighet med den vid 1600-talets slut gängse byggnadstraditionen och bestått av en huvudbyggnad, som innehållit paradrum och herrskapets bostadssviter, samt en eller flera flyglar för betjäningen, för kök, bagarstuga m. m. Om vi när det gäller själva byggnadernas utseende saknar mera exakta upplysningar, ger en år 1697 upprättad bouppteckning efter friherrinnan Christina Beatrix Palbitzki i gengäld detaljerade upplysningar om den fasta inredningen och om inventarierna på Äs (och på mannens boställe Alvastra) vid 1600-talets slut.

Liksom vanligt var vid denna tid och under en stor del av 1700-talet upptages samtliga tapeter av något värde bland lösöret. I stora salen fanns "een heel tantir" (dvs. uppsättning) tapeter med mönster i rött och grönt mot ljus botten. Av vilket material denna tapet var gjord anges icke. I en värdering från år 1728 — publicerad av C. A. Klingspor — talas emellertid om "Legatur tapeterna i Sahlen" vilket, under förutsättning att det fortfarande är frågan om de år 1697 nämnda, antyder att det rört sig om tapeter av ett brokadartat tyg. I ett stort rum — år 1728 kallat stora förmaket — var väggarna klädda med gyllenläder i rött och guld. I lilla förmaket (beteckningen från år 1728) fanns gyllenläderstapeter med mönster i rött, guld och silver. För övrigt upptages "Fransöske Tapeter till een stoor Sahl 8 st" alla slags färgor" (härmed avses sannolikt ett slags vävda tapeter), gamla franska tapeter till ett litet rum (möjligen identiska med de år

*Friherrinnan Christina Beatrix von Ungern Sternberg, född Palbitzki (1661—1696), fru till Äs i Södermanland. Länsmuseet, Nyköping.
Foto Svenska Porträttarkivet.*

1728 nämnda ”gamla och urminnes tapetterne uti små cusinernas cammar”) samt brandgult cassian (elva hela och två halva bredder) — dvs ett slags (ylle)tyg med tryckt mönster — till ett rum.

Praktpjäserna bland möblerna var, helt i enlighet med tidens

sed, sängarna. Icke mindre än sju "SpaarLaakan", dvs. vad vi nu skulle kalla himmelssängar, upptages i bouppteckningen. Praktfullast var "1 Rødt Dammarsch Spaarlakan", som tydligen var friherre von Ungern Sternbergs egen (den upptages bland de lösören, som kom på hans fördel). Röd damast hade använts bl. a. till sängkappan, himmeln och ryggstycket, medan två örngottsvar liksom några av omhängena var av taft. Det sistnämnda materialet hade använts också till klädsel på åtta stolar, som upptages tillsammans med sängen. Stolarna och sängen värderades till icke mindre än 300 dlr kmt. Till jämförelse kan nämnas att den bästa hästen värderades till halva detta belopp. Därnäst i värde (240 dlr) kom en säng med broderier i silke, silver och guld mot grön botten. Förhängena var fodrade med grön, randig taft, ett bordtäckte var av grönt siden med blommönster i guld och silver. Till denna säng hörde sex stolar, vilkas klädsel bestod av "håarduuk, med silke sydde". Sannolikt hade denna säng varit den avlidna friherrinnans. Övriga sängar var av enklare slag, och deras värde varierar mellan 70 och 24 dlr. En var av gult blommigt sidentyg med fransar av kamelhår (väl placerad i det rum som var tapetserat med gul cassian), en av röd cassian med ett "brookot Silkes-Spettz Ryggstycke" och med himmel av röd kattun (bomullstyg med tryckt mönster). Ytterligare en var av rutigt linne, medan den sist upptagna var av vitt flor fodrat med röd kattun.

För sig upptages "Allehanda slags Täcknen", bl. a. ett av violett taft, gul atlas och svart sammet, ett av röd sammet och gyllenduk (guldbrokad), ett "utklipt af gröna och röda lappar med Silke emellan, sydt af Silwer och guld". Dessutom förtecknas ett flertal täcken av enklare slag, filter och skinnfällar. Några bordtäcknen upptages under samma rubrik, bl. a. en "stoort lång Tursk Tapet . . . medh gröna silkes franttzar weed ändan", värderad till hela 200 dlr. Beteckningen "tursk [dvs. turkisk] tapet" användes under 1600-talet bl. a. på orientaliska mattor, och det förefaller troligt att det i detta fall rört sig om en dylik.

Under rubriken "Sängekläder" har sammanförts ett stort antal bolstrar, kuddar o. dyl., många märkta med årtal och namn, en del övertagna från den avlidnas föräldrar och märkta med deras initialer MP ARK (Mathias Palbitzki Anna Regina Khevenhüller).

Till sängutstyrseln hörde också örngottsvar av olika typer och material, bl. a. ett par av hollandslärfth med spetsar, ett par av kammarduk "medh Silke och guld sydde" (förvarade på Alvastra), ett par av bomullslärfth med "utklipta och sydda hufvar" osv. Bland 63 par lakan avfärdades 24 par i klump under beteckningen grova (avsedda för tjänstefolket), medan de återstående beskrivs mer eller mindre utförligt. Åtskilliga var märkta med namn och årtal (det tidigaste 1681), några hade använts av Mathias Palbitzki, bl. a. ett par av klosterlärfth med initialerna MP ARK.

I detalj redovisas "Sahl: Högwälborne Fruns Nattygh". Under denna rubrik nämns nattdukar (dvs. dukar för nattygs- eller toalettbordet), en av kammarduk broderad i guld och silver, en annan av blått och vitt siden, en tredje av breda spetsar och kammarduk med brokiga blommor. Ett kamfoder av silvermoaré, ett annat virkat av guld och silver, kantat med silverspets liksom en nåldyna av rött sidentyg och en borste, vars skaft var överklätt med grön sammet och dekorerat med silvergaloner, hade också sin plats på toalettbordet. En kammarduksskjorta med broderad krage och ärmlinningar hörde till de billigare föremålen, medan det dyrbaraste — och säkert också det vackraste — var en nattkappa "heel och hållen af Spettzar", vilken tillsammans med en huva av samma material och en "cornett" (ett slags huvudbonad) av engelska spetsar värderades till 120 dlr. Ett skärp av svarta spetsar upptogs till 36 dlr.

Tyvärre redovisas möblerna icke rumsvis utan grupperas efter användningen. En spegel med svart ram, tre alnar hög (dvs. ca 1,8 m) inleder förteckningen över "Speglar, Skatuller, Nattlåder och mera sådant". Två "skatuller", vid denna tid beteckningen på flerlådiga förvaringsskåp, följer därefter, det ena ett "stoort Skattul på een stoor footh med wrijdna fötter belagt med paj" (dvs. försett med beslag av ett slags enklare silverlegering), det andra av ebenholts med mässingsbeslag. Ett stort skåp av ek med pelare och svarta lister, i likhet med de nyssnämnda "skattulen" således av utpräglad barocktyp, följes av ett stort antal kistor av olika typer och material, bl. a. en järnkista "wäl beslagen med 12 låås, som upplåses med een Nyckel", en annan av cypress, också

Järnkista med Mathias Palbitzki och hans maka Anna Regina Khevenhüllers initialer. Årtalet har dock icke något samband med dessa personer. Tillhör Sunds kyrka i Östergötland, till vilken kistan skänktes 1791.

den väl beslagen och målad i rött och grönt. Den förstnämnda kistan kan med ganska stor säkerhet identifieras med en kista, som år 1791 skänktes till Sunds kyrka i Östergötland av Nils von Ungern Sternbergs sondotter Christina Charlotta von Ungern Sternberg och hennes söner med översten Hans Leonard Drake. Kistan i Sund är nämligen bl. a. märkt med initialerna MP ARK (Mathias Palbitzki Anna Regina Khevenhüller) och således i likhet med åtskilliga av inventarierna på Äs enligt 1697 års förteckning ett arv efter dessa. Två gueridoner av svart bildhuggarearbete "förgyllte ofwan och mitt uppå", värderade till 36 dlr, hörde däremot troligen till de inventarier som nyanskaffats till den första herrgården på Äs. Koffertar, nattlådor, ett skrivskrin, en kryddlåda, två apotek (dvs. skåp med medikamenter) liksom ytterligare ett stort antal kistor av enklare slag följer därefter i förteckningen. Sist upptages ett antal stolar och bord. Elva röda rysslädersstolar hade säkerligen sin plats i salen. Två "långstolar" stoppade men utan klädsel samt två stolar av björk med sätet och ryggen stoppade med renhår upptages förutom salsstolarna. Det bör påpekas

att flertalet av de värdefullaste stolarna förtecknats tillsammans med sängarna, varför antalet sittmöbler icke varit så litet som det först vill synas. Fyra målade "skiänkeskåp med bordh" avslutar förteckningen över möblerna.

Till de föremål, som tillsammans med tapeterna och möblerna främst bidragit till att ge rummen på Äs deras tidstypiska karaktär, hörde en ganska aktningsvärd tavelsamling. Tyvärr är förteckningen över denna mycket summarisk och redogör endast i undantagsfall för tavlornas motiv eller mästare. Det vill dock synas som om samlingen varit av god kvalitet och innehållit åtskilliga nummer av intresse. Troligen har flertalet av tavlorna tillfallit Christina Beatrix Palbitzki i arv efter hennes fader, som var konstkännare och anlitad av drottning Kristina för konstuppköp. Den enligt förteckningen värdefullaste målningen (upptagen till 60 dlr) föreställde syndafloden och var 6×4 alnar, dvs. ca $3,6 \times 2,4$ m. En liten tavla med förgylld ram skildrade "historien af Clorind och Tancredi". Motivet var således hämtat ur Torquato Tassos berömda diktverk "La Gerusalemme liberata" (tryckt första gången år 1581). Tancred är huvudpersonen i detta epos, medan Clorinda är en av hjältinnorna, en arabisk amazon, älskad av Tancred och dödad av denne i en strid, där han icke igenkände henne som sin motståndare. I förteckningen läses vidare om denna tavla: "... som Sahl Præsidenten sielf giordt." Tavlan var med andra ord ett arbete av Mathias Palbitzki. Att denne sysselsatt sig med att illustrera Tassos diktverk framgår för övrigt av två teckningar av hans hand, vilka nu tillhör Nationalmuseum. Till de hittills av O. Granberg och W. Nisser omnämnda tavlor, som målats av Palbitzki, kan således läggas ännu en. Tyvärr måste man konstatera att Ästavlan liksom hans övriga arkivaliskt kända arbeten — möjligen med ett undantag (mera härom nedan) — sedan länge försvunnit och tyvärr torde vara svåra att återfinna, om de över huvud taget bevarats till våra dagar.

Ytterligare sex tavlor i förgyllda ramar upptages i klump utan angivande av motiv och storlek. De värderades till 72 dlr. För sig upptages en målning av "Jordan", säkerligen den flamländske målaren Jacob Jordaens (död 1678). Om denna tavla är identisk med något av denne mästares verk, som nu finns i svensk ägo,

Okänd gosse, ofullbordad oljemålning, möjligen utförd av Mathias Palbitzki. Porträttet har från Äs i Södermanland kommit till läns museet i Nyköping.

kan tyvärr icke utredas, då förteckningen icke anger målningens motiv.

En grupp porträtt inledes med "Hr Öfwerstleutenantens egit", ett av de få föremål från 1600-talets Äs som fortfarande finns i behåll. Det skänktes år 1918 till museet i Nyköping. Därefter bland porträtten följer "Fru Ammiralskans Conterfeij på Fougelsta", dvs. den avlidnas syster Charlotta Regina Palbitzki, gift med

amiralen m. m. friherre Erik Siöblad på Fogelsta. Nästföljande "Præsidenten Palbitzki Conterfej" värderades till 15 dlr. Till 10 dlr upptogs "1 st af Hr Præsidenten Pallabitzki begynt, men inttet fullbordat medh swart raam och förgylte randh". Det är frestande att identifiera denna målning med det ofullbordade mansporträtt, som från Äs kommit till museet i Nyköping. Notisen i bouppteckningen kan tolkas på två sätt, antingen kan det ha rört sig om ett arbete av Palbitzki eller också ett porträtt av honom. Den bevarade målningen ger knappast heller någon klar anvisning om vilken tolkning som kan vara den rätta. Ingenting hindrar att det rör sig om ett porträtt av Palbitzki, i sådant fall dock från hans yngre år, men ingenting talar heller direkt emot att det skulle kunna vara ett arbete av denne.

Av två tavlor utan ramar föreställde den ena Mathias Palbitzkis broder, kammarherren Dionysius Palbitzki, död 1650, den andra "Julia", en svårtolkad beteckning. Någon anmoder med detta namn förekommer varken i den avlidnas eller hennes mans släkt. Möjligen avses någon av de kända Juliorna från det antika Rom. Ett "nattstykke", dvs. en målning där konstnären visat sin förmåga att framställa en scen i eldsljus, tre små tavlor utan särskilt angivna motiv, en "Geographisk Tafla", en karta med andra ord, samt tre kopparstick avslutar förteckningen över konstsamlingen. En jämförelse med senare uppgifter om tavelsamlingen på Äs visar att flertalet konstverk lämnat gården redan under 1700-talet. Ett antal fanns fortfarande kvar, när 1728 års värdering tillkom (vi vet dock icke, om denna upptar samtliga tavlor på Äs eller endast ett urval), medan i den stora konstsamling, som den siste friherren von Ungern Sternberg på Äs (död 1826) efterlämnade, knappast någon av hans förfäders tavlor ingick (möjligen med undantag för några holländska 1600-talsmålningar liksom ett antal porträtt). I 1728 års värdering upptages för övrigt ett konstverk, som saknas i bouppteckningen från 1697, nämligen den kända, bildhuggaren Nicolas Cordier tillskrivna marmorbysten föreställande Anna Regina Khevenhüller, som nu ägs av Nyköpings museum men deponerats på hennes fädernegård Julita. (Se Fataburen 1949.)

En riklig uppsättning husgeråd av alla slag hörde till gårdens inventarier. Av koppar och mässing fanns kastruller av olika

typer, sängvärmare, nattpottor, ljusredskap m. m. Till köksutrustningen hörde också åtskilliga grytor, stekspett, stekpannor, halster o. dyl. av järn liksom durkslag, trattar och rivjärn av bleckplåt. Tennföremålen redovisas i klump, av engelskt tenn (dvs. den bästa sorten) fanns för 379 dlr, av svenskt för 115 dlr.

Under rubriken "Postelin och Hollenska Steenkiärell" återfinner vi bl. a. skålar och fat av blått och vitt porslin. Fem "Italienske skåhlar, dhen eena stoor med footh" kan förmodas vara minnen från Mathias Palbitzki's resor i Italien. För övrigt nämns bl. a. sex vita räfflade fat, några "blompottor", ett handfat med kanna dekorerade i vitt och blått, flera krus, bl. a. ett litet med förgylld fot och lock och två blå och vita hamburgkrus, tre släta vita fat dekorerade med vapen (tyvärr anges icke vilket eller vilka), fem små blå och vita holländska "Postelin flata Confect faath", två höga vita saltkar, ett saltkar av alabaster med fem rum samt tre blå och vita skålar "att dricka Thee uthur". Det mesta synes av de kortfattade beskrivningarna att döma ha varit holländsk fajans, några föremål anges uttryckligen som italienska (de ovan nämnda skålarna), några enstaka pjäser slutligen torde ha hört till den tidigaste importen av äkta porslin från Kina.

Förrådet av glas bestod bl. a. av några flaskfoder, det största med tolv flaskor. Dessutom nämns åtskilliga flaskor, buteljer och burkar, två långa smala dricksglas (sannolikt av den typ som på tyska kallas "Stangenglas"), sju räfflade kristallölgas, sex vinglas av samma material (dvs. rent klar glasmassa), ett kristallvinglas på hög fot samt ett kredensglas med lock (dvs. en pokal) "med gröna och hwijta rooser", således av venetiansk typ.

Duktyget omfattade ett mycket rikt förråd av dukar och servetter av damast, dräll och andra enklare material. Somliga var tydligen av hög kvalitet och värderades till höga belopp, andra var enklare och avsedda för vardagsbruk och för betjäningens bord. Åtskilliga föremål var märkta med årtal, en del med initialerna MP ARK och således ärvda efter Mathias Palbitzki. Några dukar och servetter var försedda med "bigierner", varmed avses broderier.

De allra värdefullaste inventarierna återfinns under rubrikerna

juveler, guld och silver. Dessa partier av bouppteckningen har i sin helhet (dock ingalunda exakt) publicerats av C. A. Klingspor, varför det i detta sammanhang må räcka med att nämna endast några av de märkligaste föremålen.

Under rubriken silver upptages föremål till ett sammanlagt värde av icke mindre än 5 225 dlr 20 sk. Till de verkliga prakt-pjäserna hörde bl. a. ett handfat med kanna av drivet silver, tillsammans vägande 260 lod (1 lod = ca 13 g). Ett handfat med tillhörande kanna var märkta med Palbitzkivapnet och tillverkade år 1681. För övrigt kan nämnas två par stora räfflade ljusstakar, ett par från år 1681, ett par från år 1690 (tillsammans vägande 275 lod), diverse andra ljusstakar av olika typer, en kallskål (vikt 67 lod), fyra fat med khevenhüllerska vapnet (vikt 138 lod), ett par delvis förgyllda flaskor (vikt 147½ lod), ett stort antal bågare och stop (delvis ganska noggrant beskrivna), en sockerask och diverse andra askar, bl. a. en med khevenhüllerska vapnet och en med amiralen friherre Gustaf Sparres namn och vapen, ett saltkar (16 lod), en "potagieskiedh" (soppsked), ett dussin vanliga skedar, en helförgylld sked, "herrens egen", diverse medaljer samt en ringkrage tillhörig adelsryttarens mundering.

Under rubriken guld återfinner vi bl. a. en sked med knapp dekorerad med blå emalj och med Banér- och Bielkevapnen, ett "Guldstycke Georg Kifwenheüllers medh een blå krantz kringh" om 14 dukater, dvs. en medalj föreställande friherrinnan Christina Beatrix Palbitzkis morfarsfar, överstearvstallmästaren och landshövitsmannen i Kärnten, friherre Georg Khevenhüller, död 1587. Något exemplar av denna medalj synes icke ha bevarats till våra dagar. Fyra medaljer "Sahl. Fru Anna Regina Kifwenhellers Conterfej" kan med visshet identifieras med den medalj över henne, som hennes make Mathias Palbitzki lät slå efter hennes död och av vilken ännu några exemplar såväl i guld som silver finns i behåll. Medaljen är graverad av J. Rethe.

Dyrbarast bland smyckena var ett halsband och fyra armband (i bouppteckningen har sannolikt genom en felskrivning angivits fyra par) av orientaliska pärlor, värderade tillsammans till över 3 000 dlr. Halsbandet bestod av 50 stora pärlor, armbanden av icke mindre än 1 004 pärlor av mindre format. Det ena paret

Medalj över Anna Regina Khevenhüller, gift med Mathias Palbitzki till Julita i Södermanland. Medaljen — av J. Retbe — är slagen efter hennes död 1666 på föranstaltande av den efterlevande maken. Diam. 27 mm.

armband gick 12 slag om armen, det andra 15. Det är icke uteslutet att dessa pärlor åtminstone delvis kommit till användning i de smycken, som den siste von Ungern Sternberg i början av 1800-talet lät göra till sina fyra döttrar, nämligen halsband av orientaliska pärlor med tillhörande kors av stora pärlor infattade i guld. Ett diamantbrödstycke, dvs. vad vi nu kallar en brosch, med icke mindre än 41 stenar av olika storlek, ett par diamantörhängen ”giorda som Pähron, 1 stoor steen mitt utj och 10 st kring”, en ring med en smaragd och tio diamanter, ett par armband av onyx och karneol i guldinfattning, ett halsband av onyx med guldlänkar, ett par örhängen och ett par skospännen med rubiner

och pärlor, åtskilliga ringar av guld, bl. a. en med blå emalj och initialerna ARK (Anna Regina Khevenhüller), miniatyrporträtt infattade i guld och föreställande den avlidna, hennes man och hennes broders, friherre Alexander Palbitzkis första fru, friherrinnan Hebbla Banér kan anföras som några exempel på de skatter som samlats på Äs vid 1600-talets slut.

"Sahl: Fruns Kläder" bestod bl. a. av brudklänningen, vars överkjortel var av siden med blommönster i svart och guld, medan underkjolen var av vit silverduk (dvs. silverbrokad) prydd med silverspetsar, en klänning av grått sidentyg med blommönster i guld, ett snörliv av vitt tubin (ett slags vattrat siden) "med gullSpettzar i bröstet", en svart sammetshuva, en muff och en krage av sobelskinn samt ett par broderade gröna silkesstrumpor. Det är tydligt att endast de finare och värdefullare plaggen upptogs i förteckningen.

För sig upptages ett "Däckeskåp, på en Swarfwat Footh ståendes med 2^{ne} döörar af glaasruuter, med låås före, zihrat med fölliganda små saaker". Bland de "små sakerna" kan särskilt framhållas några silverföremål, bl. a. ett skrin med filigran, en liten korg, en mussla med fot av silver, en kräfte och några medaljer bl. a. "Sahl. Georg Kifvenhellers Conterfej" och "Sahl. Fru Anna Kifvenheulers 2^{ne} Conterfej" med all sannolikhet slagna med samma stampar som de tidigare under guld upptagna medaljerna. Ett skrivschatull klätt med röd atlas och med silverbeslag, ett skrin och en plånbok av sköldpadd, en skrivlåda av päronträ "fodrat inutj med bresillieträä, inlagt med Ebenholtz", ett saxfoder av silver med gul emalj, en porslinskopp med fot och öra av förgyllt silver hörde till de övriga föremålen i dockskåpet liksom "een hoop dockwerk [leksaker] som intet till något werdie kunde utsättias utan jempte sielfwa skåpet, lemnades till Jungfru Eva Unger" (dottern Eva von Ungern Sternberg).

För övrigt upptar bouppteckningen förteckningar över konstanter och fordringar av olika slag (bl. a. bankosedlar på betydande belopp, senare förorsakande arvingarna stora bekymmer och vidlyftiga processer), fast egendom (Äs med underlydande gårdar samt överstelöjtnantens boställe Alvastra, det senare dock utan åsatt värde), kreatur på Äs, vagnar, adelsryttarens munde-

ring, bräder, bössor (bl. a. en turkisk bössa "inlagt på Pijpan med Sölfer") samt ett stort bibliotek. Förteckningen över det sistnämnda är delvis ganska detaljerad — bl. a. uppges tryckår för flertalet av böckerna — och är väl värd ett separat studium. Här må vi nöja oss med att påpeka, att på faderns lott kom bl. a. några biblar och andaktsböcker, handböcker i fortifikationsbyggande, böcker i historia, ekonomi, juridik osv., på barnens lott åtskilliga böcker i historia, geografi, juridik och andra vetenskaper men också en del skönlitteratur, bl. a. en utgåva från år 1541 av Boccaccios "Decamerone" samt Ovidius "De Arte Amandi". Barnen fick också "2 NoterBücher" och "3Mahl-Bücher" samt "Sx st rijteböcker". Det är frestande att anta, att i varje fall de sistnämnda haft Mathias Palbitzki till upphovsman; ett antal skissböcker av dennes hand har bevarats till våra dagar, men om just dessa är identiska med några av "riteböckerna" från Äs kan tyvärr icke säkert fastställas.

Kvarlåtenskapen delades enligt handlingarna på så sätt att den fasta egendomen liksom vissa inventarier tillföll barnen, medan änklungen behöll huvudparten av kontanterna och fordringarna liksom vissa inventarier. Så länge friherre Nils Alexander von Ungern Sternberg bodde kvar på Äs, dvs. till sin död år 1721, torde inga större förändringar ha vidtagits i fråga om gårdens inredning och möblering. Hans son fältmarskalken Mathias Alexander von Ungern Sternberg, död år 1763, vilken genom att utlösa sina syskon och medarvingar blev ensam ägare till gården, var en man som genom sina resor på kontinenten och genom sin ställning ganska snart torde ha funnit såväl byggnaden som inredningen alltför gammalmodig. 1600-talshuset utdömdes till slut såsom en knappast ståndsmässig byggnad och ersattes vid 1700-talets mitt av den nuvarande huvudbyggnaden av sten. En del möbler och husgeråd från fältmarskalkens föräldrahem överfördes väl till den nya byggnaden för att nyttjas i enklare utrymmen, men efter ytterligare ett par generationer var också dessa ting förnötta och redo att utmönstras. De sista resterna försvann slutligen med några få undantag, när gården mot 1800-talets slut icke längre kunde behållas i släktens ägo. Av den ståtliga uppsättningen silverföremål gick flertalet ganska tidigt under 1700-talet

till smältdegglarna för att omarbetas till nya, moderna ting eller förvandlas i kontanter, och samma öde drabbade också med några undantag guldets och smyckena. Bräckligare ting såsom glas och porslin torde ganska snabbt ha gått sin undergång till mötes och hamnat på sophögen. Biblioteket synes ha skingrats först under 1800-talets senare hälft, varvid åtskilliga volymer förvärvades till biblioteket på Eriksberg. Av det rika bohag, som fanns på Äs år 1697, har således icke mycket bevarats till våra dagar. Kanske skall det emellertid visa sig möjligt att spåra ytterligare några av de föremål som upptages i förteckningen från år 1697, utöver dem som nämnts i denna uppsats. Helst av allt ville man hoppas att Mathias Palbitzkis målning av "historien om Tancred och Clorinda" måtte komma till rätta. Gärna såge man också att något exemplar av medaljen föreställande Georg Khevenhüller kunde återfinnas. Att några av de textilier och andra föremål som härstammade från friherinnan Christina Beatrix Palbitzkis föräldrar (och var märkta med deras initialer) skulle ha bevarats till våra dagar är däremot en önskan som man knappast vågar hoppas skall uppfyllas.

Källor och litteratur

Bouppteckningen efter Christina Beatrix von Ungern Sternberg hör till de få äldre handlingar från det en gång omfattande arkivet på Äs som bevarats till våra dagar. Den förvaras nu i Kungl. Biblioteket och bär där signum I.u.5. I C. A. Klingspors beskrivning över Äs från år 1886 (i den av honom utgivna serien Svenska slott och herresäten) har vissa avsnitt ur bouppteckningen publicerats, dock ej fullt korrekt, likaså den här s. 130 återgivna meritförteckningen och 1728 års förteckning över vissa inventarier på Äs, den sistnämnda en av de få äldre arkivalier som ännu finnes i behåll på gården. För övrigt innehåller denna beskrivning också biografier över de olika ägarna till Äs.

Uppgifterna om Christina Beatrix von Ungern Sternbergs död och begravning har hämtats ur ministerial- och räkenskapsböcker från bl. a. Jakobs kyrka, Storkyrkan och Riddarholmskyrkan i Stockholm (förvarade i Stadsarkivet, Stockholm). Uppgifter om familjen och förfäderna har dessutom hämtats ur G. Elgenstiernas Den introducerade svenska adelns ättartavlor och andra gängse genealogiska handböcker. En utförlig presentation av släkten Khevenhüller har lämnats av M. Lagerquist i uppsatsen Khevenhüller i dikt och verklighet i Fataburen 1960. För den relativt rikhaltiga litteraturen om ätten Palbitzki hänvisas i första hand till litteraturförteckningen i Fataburen 1957,

s. 56. Uppgifter om österrikiska medaljer över medlemmar av släkten Khevenhüller kan hämtas ur G. Probszt, Die geprägten österreichischen Schaumünzen.

Bouppteckningar efter senare innehavare av Äs liksom efter andra ättlingar till Christina Beatrix von Ungern Sternberg, till största delen förvarade i Svea hovrätts arkiv i Riksarkivets östermalmsavdelning, har anlitats för att söka följa inventariernas vandringar.

För närmare upplysningar om våra dagars Äs och de inventarier, som därifrån kommit till museet i Nyköping, hänvisas till Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början, Svensk arkitektur, band III, samt S. Ambrosianis uppsats Möbler från Äs i Rig 1918.

Vid tolkningen av bouppteckningens textilstermer och andra äldre uttryck har i första hand Svenska akademiens ordbok anlitats.

Zusammenfassung

Der Herrenhof Äs zur Zeit Karls XI

Äs ist ein Nachbarhof vom Rittergut Julita im westlichen Södermanland, das dem Nordischen Museum gehört; bis zum Jahre 1677, als Äs ein aus drei Bauernhöfen bestehendes Dorf bildete, hatten Äs und Julita einen gemeinsamen Besitzer, den Freiherrn Mathias Palbitzki. Nach dem Tode von Palbitzki erbte seine Tochter Christina Beatrix Äs, und sie vermählte sich einige Jahre später mit dem Freiherrn Nils von Ungern Sternberg, starb aber schon 1695. Das Ehepaar hatte auf Äs ein standesgemässes Herrenhaus, ein Holzgebäude, aufgeführt, welches Mitte des 18-ten Jahrhunderts von ihrem Sohn, dem Feldmarschall Mathias Alexander von Ungern Sternberg durch ein, heute noch dastehendes steinernes Haus ersetzt wurde. Man weiss nicht, wie der karolinische Herrenhof ausgesehen hat. Dagegen sind teils ein sehr ausführliches Nachlassverzeichnis vom Jahre 1697 teils ein Taxationsinstrument vom Jahre 1728 zugänglich, falls man sich eine Vorstellung von der Einrichtung und den Mobiliar machen will. Der Verfasser gibt einen ausführlichen Bericht darüber, was diese Dokumente enthalten. Er hat den Verbleib der Mobilien in späteren Erbteilungen zu verfolgen versucht, jedoch feststellen müssen, dass das Meiste verloren gegangen ist. Von den äusserst wenigen Sachen, die bis zu unseren Tagen erhalten geblieben sind, nennt der Verfasser: ein Porträt von Nils von Ungern Sternberg im Kreismuseum von Nyköping, eine Porträtbüste von Anna Regina Khevenmüller, der Gattin von Mathias Palbitzki (auf Julita deponiert) und eine Kiste mit den Initialen desselben Ehepaars in der Kirche von Sund in Östergötland.